

Zestaw haseł w bieżącym zeszycie „Zagadnień” w dużej mierze, choć nie całkiem, wybiega poza rodzaje literackie. Poświęcono go określeniom *księga* i *książka*, które w zasadzie nie są nazwami gatunkowymi, ale mają związek nie tylko z kształtem fizycznym literatury zarówno użytkowej jak i pięknej, lecz także z wieloma tytułami utworów literackich i pojęciami treściowo-formalnymi ciężącymi niekiedy ku *quasi* rodzajowości lub gatunkowości literackiej. Te właśnie okoliczności skłoniły Redakcję do przedstawienia zastosowań nazwy *księga* i problemów z nią związanych.

Redakcja

THE BOOK OF COMMON PRAYER: albo **THE ENGLISH PRAYER BOOK** lub **THE COMMON PRAYER BOOK**, księga liturgiczna Kościoła Anglikańskiego zawierająca przepisy i ceremonie kultu publicznego i prywatnego. Pełny jej tytuł brzmi: *The Book of Common Prayer and administration of the Sacraments and Other Rites and Ceremonies of the Church, according to the Use of the Church of England (Księga wspólnej modlitwy i administrowania sakramentów oraz innych obrządków i ceremonii Kościoła według zwyczaju Kościoła Anglikańskiego)*. Głównym autorem tej księgi był Thomas Cranmer (1489—1556), jeden z twórców anglikanizmu.

The Book of Common Prayer ma charakter wyjątkowy. Jako wyraz anglikańskiej myśli i postawy religijnej i kościelnej *The Book of Common Prayer* został wprowadzony za Edwarda VI w 1552 r., nieco zmieniony za tegoż króla w 1559 r. i wznowiony po krótkim okresie powrotu Marii do katolicyzmu za Elżbiety I w 1559 r. od którego to czasu, poddawany tylko drobnym zmianom, stał się podstawą jedności anglikańskiej wiernych, których przekonania religijne wahały się i wahały od kato-

licyzmu poprzez pewne doktryny luterzańskie aż do kalwinizmu. Wraz z *Biblią* i *Trzydziestoma Dziewięcioma Artykułami* anglikańskimi stał się on podstawą wiary i praktyki anglikańskiej. Od 1865 r. warunkiem wyświęcenia kandydata na duchownego anglikańskiego jest przyjęcie przez niego *The Book of Common Prayer*.

Księga ta odegrała jednak nie tylko wyjątkową rolę w historii religijnej wspólnoty anglikańskiej, lecz także w życiu kulturalnym narodu angielskiego. Wraz z *Biblią* króla Jakuba I z 1611 r. działała szlachetnym pięknem języka analogicznym do wartości językowych polskiej *Biblii* ks. Wujka.

Wszystko to sprawiło, że wraz z rozszerzeniem się religii anglikańskiej poza granice jurysdykcji Kościoła Anglii, powstały inne księgi tego typu, stanowiące odmianę treściowo-formalną modlitewnika anglikańskiego, jak *The Scottish Prayer Book* i *The American Prayer Book*, oraz modlitewniki: południowo-afrykański, chiński, japoński, indyjski i kanadyjski.

Struktura treści wszystkich tych ksiąg opiera się na układzie *The Book of Common Prayer*. Układ ten z kolei wywodzi się z katolickiego

Mszalu, będąc jednocześnie daleko idącą jego modyfikacją doktrynalną i rytualną. Przedstawia się on następująco: „Przedmowa”; „Kalendarz” roku kościelnego; „Matins and Evensongs” (codzienne nabożeństwa poranne i wieczorne odpowiadające katolickim modlitwom prywatnym i zakonnym); Introity, Kolekty, Lekcje i Ewangelie zmieniające się zależnie od świąt roku kościelnego jako części nabożeństwa Wieczerzy Pańskiej i Komunii (w mszale rzymskim przed Soborem Watykańskim II *Proprium de tempore*, *Proprium sanctorum*); „Wieczerza Pańska i Komunia Święta” (w msz. rzym. kanon mszalny); „Litania i Prośby”; „Nabożeństwa Okolicznościowe” (z rytuałem chrztu, konfirmacji, nawiedzenia chorych, pogrzebu, tzw. wywodu matki i innych wraz z charakterystycznym, nieznanym katolicyzmowi „Commination Service” — nabożeństwem grożącym grzesznikom gniewem Bożym (na środę popielcową). Ostatnia część anglikańskiego modlitewnika odpowiada części rytualnej mszału, po której zwykle następują litanie, hymny i pieśni.

Jak widać z porównania *The Book of Common Prayer*, mszałów i mszalików genezy układu ich treści należy upatrywać zarówno we wspólnych jak i w odmiennych treściach wiary i praktyki wyznań chrześcijańskich, które wytworzyły te modlitewniki. Potwierdza to analiza układu *The Methodist Hymnal*, oficjalnego modlitewnika Kościoła Metodystów, w którym „Hymny” i „Akty Czi” (z nutami) wysunęły się na czoło co do kolejności zajmowanego miejsca, ale za nimi idą: „Chrześcijański Rok” i „Rytuał” z sakramentami i nabożeństwem „Wieczerzy Pańskiej czyli Komunii Świętej”. Gdy się weźmie pod uwagę, że metodyzm powstał jako odejście od wspólnoty anglikańskiej, układ *The Methodist Hymnal* jest wyrazem zarówno związków jak i rozstania z anglikanizmem.

Bibliografia: S. Neill, *Anglicanizm*, Harmondsworth, 1965; D. Woodard, *Our Separated Brethren*, London 1956; *Nasi bracia oddzieleni*, Warszawa 1972; *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979; J. Wierusz-Kowalski, *Mszal niedzielny i świąteczny*, Warszawa 1954; *The Methodist Hymnal. Official Hymnal of the Methodist Church*, Nashville, Ten. 1966; P. Harvey, *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford 1958.

Witold Ostrowski

CHAP-BOOK: ang. nazwa taniej, popularnej broszurki lub książeczki, należącej do tzw. literatury jarmarcznej, używana przez współczesnych zbieraczy książek na oznaczenie druków XVI, XVII i XVIII w. kolportowanych przez *chapmanów* — sprzedawców, najczęściej domokrażnych. Nazwa wywodzi się albo od wyrazu *cheap* — tani, albo od *chapman*.

Angielskie *chap-books* drukowano zwykle na jednym arkuszu w taki sposób, żeby po złożeniu stanowiły broszurkę o 16 lub 32 stronach *octavo* lub *duodecimo*. Oprawiano je w papier lub tekturę i ilustrowano klockowymi drzeworytami, które powtarzały się w różnych utworach, mało powiązane z tekstem.

Zawartość *chap-books* stawiała się z biegiem czasu do XVIII w. coraz bardziej urozmaicona, od średniowiecznych romansów *Bevis of Hampton* i *Guy of Warwick*, ballad i opowiadań o czarach i czarownicach, do opisów morderstw i egzekucji, zagadek, tłumaczenia snów, wierszyków i baśni dla dzieci, a nawet skondensowanych przygód Robinsona Kruzo. Jak widać z tego przeglądu, określenie *chap-book* nie oznacza żadnego gatunku literackiego. Jego wyznacznikami są: forma drukarska, niska cena, intrygująca treść, przeznaczona dla niższych klas społecznych, dostosowana do poziomu ich wykształcenia w XVIII w., który był okresem rozkwitu *chap-books*. Sprzedawano je wówczas w księgarenkach i na straganach w mieście, a na wsi rozpowszechniali je wraz z innymi towarami wędrowni sprzedawcy zwani *chapmen* albo *pedlars*. Zaspokajały one potrzeby czytelników, którzy mogli sobie pozwolić tylko na taką literaturę.

Bibliografia: H. A. Watt, W. W. Watt, *A Dictionary of English Literature*, New York 1957; P. Harvey, *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford 1958.

Witold Ostrowski

COURTESY BOOK: dosł. ang. „księga uprzejmości” — księga wskazówek dobrego wychowania; wszelka książka służąca bezpośrednio lub pośrednio do pouczenia przede wszystkim ludzi młodych jak mają się zachować i postępować. *Courtesy literature* powstała i rozwinęła się w późnym średniowieczu z przeznaczeniem dla feudalnych klas panujących lub mieszczaństwa aspirującego do szlachty w XVI w.

The Book of the Knight of La Tour-Landry napisana przez francuskiego rycerza ok. 1371 r. dla jego córek, została dwukrotnie przełożona na angielski — raz ok. 1450, a później przez W. Caxtona w 1484 r. Współczesnymi jej książkami są *Instructions to His Son (Pouczenia dla syna, Anglika nazwiskiem Peter Idley)* oraz *The Babees' Book (Księga Dziaćty, 1475)* przeznaczona na ogólny użytek młodzieży, którą anonimowy autor pouczał, że nie należy pluć przez stół i rzucać kości na podłogę. *The Boke of Nurture (Księga wychowania)* Johna Russella, marszałka dworu Humphreya księcia Gloucester stanowi natomiast szeroko zakrojony traktat o wychowaniu do służby na pańskim dworze. *The Book of St. Albans (Księga St. Albans)* pani Julians Barnes (zwaney także Berners) dotyczy sokolnictwa, podobnie jak *The Book of Falconry or Hawking (Księga sokolnictwa, 1575)* napisana przez George'a Turbervilla.

Pod koniec XVI w. na *courtesy literature* wpłynął przekład *H Cortegiano* (1528) Balthazara Castiglione, dokonany przez sir Thomasa Hoby w 1561 r. pt. *The Courtier (Dworzanin)*. Przedstawiając wzór dworzanina o wysokiej kulturze i wykształceniu, dzieło Castiglione'a koncentrowało uwagę na dworze królewskim. Sprawność fizyczna ustępowała tutaj sprawności intelektualnej, średniowieczne pojęcie *courtesy* przekształcało się w renesansowy wykwiit i wyrafinowanie. Literackim odbiciem i rozkładem *courtesy literature* stały się wymyślne stylistycznie *novelle* Johna Lyly'ego: *Euphues, the Anatomy of Wit (Euphues czyli Anatomia Dowcipu, 1579)* i *Euphues His England (Anglia Euphuesa, 1580)*.

Bibliografia: H. A. Watt, W. W. Watt, *A Dictionary of English Literature*, New York 1957; A. C. Baugh, *A Literary History of England, The Middle Ages*, London 1967.

Witold Ostrowski

KSIĄŻKA KUCHARSKA: (ang. *cookery-book* albo amer. *cookbook*, franc. *livre de cuisine*, niem. *Kochbuch*, ros. *поваренная книга*) książka zawierająca przepisy i informacje jak przyrządzać potrawy i prowadzić gospodarstwo domowe. Nazwa jej określa treść i cel praktyczny, bowiem *książka kucharska* jest podręcznikiem i poradnikiem każdego, kto chce się do-

wiedzieć jak należy przygotować i podawać rozmaite dania i posiłki.

Z porównania układu treści czterech polskich *książek kucharskich* wynika, że na ogół biorąc, porządek przepisów odpowiada porządkowi potraw podawanych na wystawnym obiedzie. Najpierw idą przystawki czyli przekąski, następnie zupy i dodatki do zup, dania rybne i mięsne, dania słodkie i napoje. Na początku lub na końcu książki, zwłaszcza nowoczesnej, podaje się wskazówki dotyczące właściwego odżywiania, organizację pracy w kuchni i opis jej wyposażenia. Bywają osobne działy poświęcone organizacji i estetyce przyjęć. W takich działach można spotkać tablice informujące o ilościach kalorii, białka, węglowodanów, tłuszczów i witamin w różnych produktach spożywczych i dzienne zapotrzebowanie tych składników u ludzi różnego wieku i płci. Bywają również działy złożone z zestawów potraw tworzących np. obiady na cztery pory roku, skromne i wystawne lub dostosowane do potrzeb dietetycznych ludzi cierpiących na dolegliwości żołądka, wątroby, cukrzycę itp.

Najczęściej na końcu *książki kucharskiej* podane są informacje dotyczące przechowywania i przetwórstwa domowego, przygotowywania kompotów i marynat. Niektóre nowsze *książki kucharskie* są ilustrowane barwnymi fotografiami, które dają pojęcie jak powinien wyglądać ładnie nakryty stół, lub jak dekorować półmiski z daniami mięsnymi czy też jak dekorować torty, mazurki itp.

Podstawową jednostką treściową głównej części *książek kucharskich* jest przepis na potrawę. Składa się on zwykle z 3 podstawowych części: tytułu podającego nazwę potrawy, wyczerpującego podaniem ich ilości i sposobu wykonania, który sformułowany jest w trybie rozkazującym (np. „Weź...” lub „Ubij dokładnie żółtka...”) albo też w bezokoliczniku („Pokrajać drobno...”).

Oto przykład przepisu kulinarnego:

„Rydzę duszone

80 dkg rydzów. 8—10 dkg cebuli. 4—6 dkg tłuszczu, sól, pieprz.

Wybrać młode, nierobaczywe, średniej wielkości rydze. Kapelusze oddzielić od trzonków, robaczywe odrzucić. Grzyby dokładnie opłukać, osączyć na sicie. Cebulę obrać, pokrajać w krążki, zasmażyć na tłuszczu. Włożyć rydze, dusić razem do miękkości. Gdy rydze są mięk-

kie, odparować, dodać sól i pieprz. Wyłożyć na salaterkę i zaraz podawać”.

(*Kuchnia polska*)

Gospodynie domowe nazywają tytuł i wyliczenie składników „nagłówkiem” przepisu.

Książki kucharskie znane były już w starożytności. W IV w. p.n.e. Grecy chlubil się pierwszą książką tego rodzaju. Do najdawniejszych rzymskich *książek kucharskich* należy dziełko Apiciusa *De re coquinaria*.

Najstarszy zbiór — ponad 160 przepisów kulinarnych w Czechach zawarty został w rękopisie z drugiej połowy XV wieku pt. *Spis o krmiech kterak naji dělány býti*. Pierwszą drukowaną czeską *książkę kucharską* wydał w Pradze w pierwszej połowie XVI wieku Severin Mladší.

W Polsce znaną dobrze Mickiewiczowi książką tego typu było *Compendium ferculorum, albo Zebranie potraw*, Stanisława Czernieckiego kuchmistrza Jerzego Ossolińskiego, wydane w Krakowie w 1682 r. Drugie wydanie książki Czernieckiego wyszło w Wilnie w 1788 r. pt. *Stół obojętny, tj. pański a oraz i chudopacholski*.

Poeta nazywa ją *Kucharzem doskonałym*, pisząc w XI księdze *Pana Tadeusza*:

Księga ta miała tytuł: *Kucharz doskonały*.

W niej spisane dokładnie wszystkie specjały Stołów polskich; podług niej Hrabia na

Tęczyńce

Dawał owe biesiady we włoskiej krainie,
Którym się Ojciec Święty Urban Ósmy

dziwił;

Podług niej później Karol-Kochanku-

-Radziwiłł

Gdy przyjmował w Nieświżu króla Stanisława,
Sprawił pamiętną ową ucztę, której sława
Dotąd żyje na Litwie we gminnej powieści.

(w. 117—125)

Ale autorem *Kucharza doskonałego* był Wojciech Wielądka, a książka była tłumaczona z francuskiego i doczekała się wydań w latach 1786, 1800 i 1812. Rezultatem zamiłowania do spraw kulinarnych we Francji było powstanie specjalnej literatury. Jej najbardziej znanym przedstawicielem był Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755—1826), prawnik, ekonomista i gastronom, autor *La Physiologie de goût* (*Fizjologia smaku*, 1825).

Wnosząc z licznych nakładów, dużą popularnością cieszył się Jana Szyttlera *Kucharz dobrze ułożony*, z dodaniem wielu nowych

artykułów i przyłączeniem kuchni podróżnej, dla wygody podróżujących (t. 1—2, wyd. III, Wilno 1840, przez Rulena Rafałowicza). Szyttler dawał dobre przepisy dla domów zamożnych ziemiańskich, gdzie „po mięso nie chodzą do jatek”.

W XIX wieku kobiety zaczynają pisać bardzo popularne książki kucharskie. W Anglii sławną stała się książka Mrs Beeton *Household Management* (*Prowadzenie gospodarstwa domowego*, 1859), w Polsce znana była powszechnie i uznana za jedną z najlepszych książek Lucyny Ćwierciakiewiczowej *365 obiadów*, o której z żartobliwym respektem wypowiadał się Bolesław Prus, książka popularna jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym.

Dawne przepisy były wspaniałe, ale niemożliwe do wykonania dla przeciętnego obywatela: „Weź kopę jaj, 2 funty masła...” itp.

Realistyczne stanowisko w dziedzinie praktyki dnia codziennego zajmował podręcznik Lucyny Juliuszowej-Albinowskiej *Dom oszczędny* (Wiedeń 1906). W odróżnieniu od innych podręczników tego typu, książka Albinowskiej zawierała bardzo praktyczne przepisy gospodarce dotyczące budżetu domowego. Zwracała tam uwagę następująca osobliwa pozycja: „4% budżetu na dobroczynność i sprawy narodowe”.

W miarę rozwoju nauki o żywieniu i konieczności ograniczania wydatków pojawiały się książki kucharskie oparte na podstawach naukowych. Do takich należy wydany w Poznaniu po 1930 r. „praktyczny podręcznik kucharstwa” *Jak gotować* Marii Disslowej, uwzględniający wskazówki Lwowskiej Szkoły Gospodarstwa Domowego. Charakterystyczne są tu dodatkowe informacje zamieszczone na stronie tytułowej: „Poradnik we wszelkich sprawach odżywiania, zestawiania menu, urządzania przyjęć, dekoracji stołu... według dzieła *Les secrets culinaires* F. Nietlisbach, nagrodzonego złotym medalem na międzynarodowej wystawie sztuki kulinarnej w Zurychu 1930 r.”. Na podstawach naukowych została również opracowana *Kuchnia polska* (XI wydanie z 1975 r.). W zespole pracowników nauki, którzy ją opracowywali, było dwóch profesorów.

Powstają również książki kucharskie o charakterze bardziej specjalistycznym np. *Książka kucharska dla samotnych i zakochanych*, *Żywnienie dietetyczne w chorobach przemiany materii* (1978) dra A. Dawidowicza i inż. Z. Za-

wistowskiej, lub zawężone do przepisów na potrawę z jednego produktu zasadniczego jak *100 potraw z ziemniaków* (1960) J. Brykalskiej i M. Grzybowskiej, *60 potraw z kapusty* (1943) Z. Piechowa lub *Kuchnia jarska* (1968) D. Szeptowskiego.

Jak widać z przytoczonych publikacji tytuły książek kucharskich bywają rozmaite, ale zawsze wskazują na charakter i cel dzieła.

Bibliografia: J. Szyttler, *Kucharz dobrze ułożony*, Wilno, wyd. 3, 1840; L. Albinowska, *Dom oszczędny*, Wiedeń 1906; M. Disslowa, *Jak gotować. Praktyczny podręcznik kucharstwa*, Poznań br. (po 1930); I. Plucińska, *Książka kucharska udoskonalona*, Poznań 1945; M. Lemnis i H. Vitry, *Książka kucharska dla samotnych i zakochanych*, Warszawa 1959; *Old Polish Traditions in the Kitchen and at the Table*, Warsaw 1979; *Kuchnia polska*, praca zbior., Warszawa 1967; Z. Czerny, *Polish Cookbook*, Warszawa 1975; M. Berezowska, S. i T. Przytkowscy, M. Samozwaniec, *Łyżka za cholewą a widelec na stole, mala kulinarna silva rerum*, Kraków 1977; A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*. Wstęp i objaśnienia dr Jana M. Millera, Warszawa 1948; R. Jakobson, *Szczupak po polsku* „Prace Polonistyczne” ser. XX, Łódź 1965.

Halina Ostrowska

KSIĘGA: (staroegipskie *sat*, hebr. *sefer*, arab. *kitab*, gr. *biblos*, łac. *liber*, franc. *livre*, hiszp. *libro*, ang. *book*, niem. *Buch*, ros. *книга*) — wyraz używany w języku polskim i w większości języków europejskich na oznaczenie trzech rzeczy: 1) przedmiotu materialnego, 2) pewnej obszernej i kompletnej treści tekstowej, 3) dużej części długiego utworu literackiego, przeważnie o cechach epickich.

1. Jako przedmiot materialny *księga* (lub *książka*) miała w starożytności formę zwoju papyrusu lub pergaminu a w późniejszych czasach formę kodeksu, tzn. kart oprawionych w okładki z drewna. Ta forma książki rozprzeczniła się w średniowieczu i w czasach nowożytnych i kojarzy się z pojęciem książki. W języku polskim nazwa *księga* podkreśla również duży format i objętość lub ważność. Dodatkowe określenia jak np. *księga rachunkowa*, *księga inwentarzowa*, *księga akcesji* (albo nabytków), *księgi wieczyste* (dotyczące własności nieruchomości), *książka życzeń i zażaleń*

wskazują na to, że dana *księga* ma służyć dokonywaniu pewnych wpisów o określonej treści.

Istnieje także pewna symbolika kolorów sygnalizująca zawartość ksiąg, do których wpisuje się pewne rzeczy stopniowo, albo które przygotowuje się do wydania jako zbiory dokumentów dotyczących zespołu pewnych spraw. Tak więc wpis do *złotej księgi* oznacza chlubne wyróżnienie, pojęcie *czarnej księgi* kojarzy się z zapisem rzeczy złych lub smutnych. Jako *białe księgi* wychodziły nieraz zbiory dokumentów dyplomatycznych. W Anglii *niebieskimi księgami* (*blue books*) nazywa się raporty i sprawozdania parlamentarne. W Chinach rozpowszechniano wybór nauk Mao-tse-tunga w formie *czerwonej książeczki*.

2. Pojęcie *księgi* jako obszernej i kompletnej w sobie treści tekstowej zbliża się do pojęcia rodzaju lub gatunku literackiego, ponieważ posiada pewne wyznaczniki formalno-treściowe. Do takich wyznaczników należą: odrębność tematyczna *księgi*, odrębność docelowa *księgi*, tendencja do całościowego ujęcia tematu i wynikająca z niej pokaźna objętość tekstu oraz mniej lub więcej domyslna waga i autorytatywność jej tekstu (w języku polskim dodatkowo podkreślana użyciem formy gramatycznej *księga* zamiast *książka*). Dość osobliwie przedstawia się grupowanie *ksiąg* w pewne klasy. Np. *Biblię*, *Koran* i *Wedy* nazywamy *księgami świętymi* mimo daleko idących różnic ich treści i kompozycji, ponieważ otoczone są czcią religijną jako źródła wiary i normy kultu. *The Book of Common Prayer* (zob.) Kościoła Anglikańskiego i *Mszal rzymski*, ewangelie, antyfonarze itp. nazywamy *księgami liturgicznymi* mimo ich odrębnych treści i układów dlatego, że służą podobnym celom, jako teksty używane przy nabożeństwach.

Podobna wspólna tematyczność i docelowość tworzy klasy *książek telefonicznych*, *ksiąg adresowych* i *książek kucharskich* (zob.). Przykładem bardzo słabej jedności tematycznej przy mocnych intencjach docelowych są *księgi pamiątkowe* lub *jubileuszowe* zawierające bardzo rozmaite prace wielu autorów wydane w jednym tomie ku czci wybitnego uczonego lub pisarza z okazji jubileuszu. Jako przykład *księgi*, której główną więzią jest tematyka, może z kolei służyć *Księga ognia* Stefana Grabińskiego, zbiór nowel, których tematem jest żywioł ognia ujęty okultystycznie, Element docelowości nie

wyróżnia się w niej niczym od innych utworów beletrystycznych. Natomiast tytuł został poddyktowany chęcią nadania tej książce pewnej atmosfery i autorytetu, które dla zwolenników okultyzmu mają *księgi magiczne*.

W podobny sposób, analogicznie do *ksiąg biblijnych*, zostały zatytułowane przez A. Mickiewicza *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* (1832). Biblijny styl, religijna historiozofia i swoisty patriotyczno-moralny ton tych *ksiąg* czyni z nich utwory treściowo i formalnie analogiczne do *ksiąg* zawierających historię Izraela w St. Testamencie. Podobnie naśladował *księgi prorocze* St. Testamentu angielski poeta romantyczny William Blake (1757—1827), dając niekiedy swoim *prophetic writings* (pismom proroczym) tytuły takie jak *The Book of Thel*, *The Book of Los* albo *The Book of Ahania*.

Używanie wyrazu *księga* na oznaczenie pewnej odrębnej i obszernej całości treściowej ma swój początek w cywilizacjach Wschodu, poczynając od starożytnego Egiptu, w którym hieroglif przedstawiający zwój papyrusu przewiązany tasiemką oznaczał księgę, nadanie, dokument, rejestr, grupowanie oraz pojęcia abstrakcyjne — a więc grupę pojęć, z których większość do dziś dnia łączy się z wyrazem *księga*. Potężnym impulsem w kierunku przejęcia pojęcia *księgi* przez całą cywilizację śródziemnomorską stało się powstanie *Biblii* hebrajskiej w wersji greckiej. Hebrajski wyraz *sefer* zastąpiono greckim *biblos* lub *biblion* — w liczbie mn. *biblia* (*księgi*) i w ten sposób powstała nazwa *Biblia* jako określenie *ksiąg* Starego a później i Nowego Testamentu.

Biblia w tłumaczeniu łacińskim a później w przekładach na języki narodowe stała się znaną powszechnie w Europie *Księgą* (por. ang. *The Book*), która składała się z kilkudziesięciu odrębnych *ksiąg* o takich tytułach jak *Księga Rodzaju*, *Księga Królewska*, *Księga Kronik*, *Księga Joba*, *Księga Psalmów*, *Księga Estery*, *Księga Mądrości*, *Księgi Machabejskie* i in.

Religijny autorytet *Biblii* być może wpłynął na pewną powagę zawartą w pojęciu *księgi*. W średniowieczu wiele utworów określanych tym mianem miało pewne związki z religią. Świadczą o tym: hiszpański poemat religijny *El libro de los tres Reis d'Orient* (*Księga o Trzech Królach ze Wschodu*) z XIII w., *Libro de buen amor* (*Księga dobrej miłości*) Juana Ruiza (ok. 1340), angielska *The Book of Margery*

Kempe, stanowiąca historię i nauki świątobliwej M. Kempe z XIV w., łacińskie *Melum Contemplativorum* Richarda Rolle of Hampole, zwane po angielsku *The Book of the Glory and Perfection of the Saints* (*Księga chwały i doskonałości świętych*) z XIV w. i *The Book of Faith* (*Księga Wiary* ok. 1456) Reginalda Pecocka.

Kontynuacją zwyczaju nadawania nazwy *księgi* publikacjom lub utworom o treści religijnej było nazwanie *Księgą męczenników* (*The Book of Martyrs*) ogromnego dzieła Johna Foxe'a (1516—1587) pt. *Actes and Monuments of these latter perilous times touching matters of the Church* (*Akta i monumenta tych ostatnich niebezpiecznych czasów dotyczących spraw Kościoła*). *Księga męczenników*, która doczekała się czterech wydań w latach 1563, 1570, 1576 i 1583, przedstawiała prześladowanie świętych chrześcijańskich od czasów najdawniejszych aż do XVI w. Oparta na nie zawsze rzetelnej informacji, była gwałtownym oskarżeniem katolików o prześladowanie chrześcijaństwa w osobach protestanckich męczenników i cieszyła się wielką popularnością na Zachodzie.

Obok *ksiąg* o treści religijnej spotykamy jednak również *księgi* typu świeckiego jak *courtesy book* (zob.) lub nawet rozrywkowe jak hiszpański zbiór baśni *Libro del Calila e Dimna* (ok. 1254). Tytuł tej *księgi* dokładnie przetłumaczono z arabskiego *Kitab Kalilah wa Dimnah*. Arabowie używali wyrazu *kitab* w tytułach utworów literackich, równie często jak Żydzi; np. *Księga tysiąca i jednej nocy* zwie się *Kitab alf lajla wa lajla*. Oddziaływanie kultury arabskiej na hiszpańską mogło stanowić obok wpływu *Biblii* drugie źródło zwyczaju określania utworu mianem *księgi*.

W XIX wieku nazwa *Księga* została trochę spopolitowana w tytułach takich jak *The Book of Nonsense* (1848) Edwarda Leara i *The Book of Snobs* (1846—1847) Williama Thackeraya. Jednak i tu jej właściwe znaczenie — jedność tematyczna i szeroki zasięg ujęcia tematu — zostało utrzymane.

3. Jako określenie części długiego utworu, przeważnie epickiego, wyraz *księga* występuje w śródziemnomorskim kręgu kulturowym w *Iliadzie* i *Odyssei* a później, przez naśladowanie, w *Eneidzie*. Jej autor Wergiliusz ustalił wzór kompozycyjny wielkich poematów epickich z podziałem na 12 lub 24 *księgi*. Widać to np. w renesansowym poemacie Edmunda Spensera

The Faerie Queene (Królowa Elfów), w *Raju utraconym* Johna Milтона, w *Panu Tadeuszu* A. Mickiewicza i w poemacie wiktoriańskiego poety Roberta Browninga *The Ring and the Book* (Pierścień i książka). Inni autorzy używali podziału na *cantos* za wzorem Dantego.

Przez analogię zastosowali podział na księgi niektórzy powieściopisarze w okresie kształtowania się nowożytnej powieści. Widać to w osiemnastowiecznych powieściach Henry Fieldinga *Joseph Andrews* i *Tom Jones*. Na księgi podzieliła również George Eliot *The Mill on the Floss*. Potrzebę dzielenia długich powieści na obszerne jednostki odczuwali również i ci powieściopisarze, którzy podzielili je na części, jak np. Thomas Mann *Buddenbrooków*. Zarówno księgi jak i części dzielą się zwykle na rozdziały.

Bibliografia: D. Diringer, *Alfabet*, Warszawa 1972; A. Szczudłowska (red.), *Starożytny Egipt*, Warszawa 1976; *Encyklopedia katolicka*, t. II, Lublin 1976; *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 1965; W. Floryan (red.) *Dzieje literatury europejskich*, t. I, Warszawa 1977; A. C. Baugh (red.) *A Literary History of England* t. I—IV, London 1967; P. Harvey, *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford 1958; Wergiliusz, *Eneida*, Wrocław 1950; E. Spenser, *Poetical Works*, Oxford 1970; J. Milton, *Poetical Works*, London 1946; R. Browning, *The Ring and the Book*, London 1946.

Witold Ostrowski

KSIĘGA DWÓCH DRÓG: zob. PER-EM-HRU

KSIĘGA PIRAMID: zob. PER-EM-HRU

KSIĘGA UMARŁYCH: zob. PER-EM-HRU

KSIĘGA SARKOFAGÓW: zob. PER-EM-HRU

LIBRO DE CABALLERIAS: hiszp. „księga przygód rycerskich”, ang. *romance of chivalry*, franc. *roman chevaleresque* — romans rycerski lub powieść rycerska. *Libros de caballerias* albo *libros caballerescos* przedstawiają niezwykle, fantastyczne czyny, które rycerz podejmuje dla idealnej pani swego serca, gloryfikując w ten sposób wierną miłość.

Najdawniejsze romanse rycerskie w języku hiszpańskim są tłumaczeniami. Pierwszą, jeszcze prymitywną, większą powieścią rycerską

w języku hiszpańskim jest *La Gran Conquista de Ultramar* (*Wielki podbój zamorski*, XIII w.) utwór nie oryginalny, lecz oparty na źródłach francuskich. Podstawą jego jest *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* Wilhelma z Tyru, według wersji francuskiej *Roman d'Eracle*. Zaczątki romansów rycerskich tkwią również w *Cronica general* (*Kronika powszechna*, XIII w.) i jej rozdziałach o Bernardo del Carpio, siete Infantes de Lara, Cydzie i innych, zbliżonych do Amadisa, z tą różnicą, że są to postacie historyczne, a w romansach rycerskich zmyślane.

Libros de caballerias rozpowszechniają się w Hiszpanii dopiero w XIV w., jeszcze naśladowane z francuskiego jak *Historia del Caballero del Cisne*, *Cronica de don Rodrigo* i in. Prawdopodobnie w pierwszej połowie XIV w. powstała również pierwsza redakcja romansu *Historia del Caballero de Dios que habia por nombre Cifar* (*Historia o rycerzu Boga, który miał na imię Cifar*, druk. 1512). Pozostaje on w pewnym związku z literaturą dydaktyczną tego okresu. Zawiera sentencje, wyklada doktrynę katolicką, bierze rozliczne motywy z legend, powieści bizantyńskich, zamieszcza pierwsze przysłowia (*refranes*) wypowiedziane przez giermka imieniem Ribaldo, który jest prototypem Sancha Pansa z *Don Kichota*. Na XIV w. przypada również pierwsza wersja *Amadisa* w 3 księgach.

Hiszpania późno zaczęła się zajmować utworami tego rodzaju, ale najdłużej je kultywowała, ożywiając wciąż nową treścią i formami, zwłaszcza w XV w. Lope de Vega uważał, że Hiszpanie prześcignęli wszystkie inne narody pomysłowością w tej dziedzinie. Charakterystycznym rysem narodowym jest mocno podkreślona idea moralno-religijna rycerskości.

Wśród oryginalnie hiszpańskich *libros de caballerias* pierwsze miejsce zajmuje *Amadis de Gaula* (*Amadis z Walii*) w 4 księgach, drukowany po raz pierwszy w Saragossie w 1508 r. w 5 księgach, gdyż piątą dopisał wydawca, Garci Ordoñez de Montalero. Natychmiast ukazały się tłumaczenia tego dzieła w innych językach. W tej najbardziej popularnej książce hiszpańskiej rycerz Amadis i dama jego serca Oriana stanowili parę idealną o wysokich zaletach serca i umysłu, godną tylko naśladowania. *Amadis* miał liczne rozgałęzienia o olbrzymiej popularności, co wynika choćby z rozdziału VI pierwszej części *Don Kichota*, dotyczącego biblioteki rycerza z La Manchy.

Podobne były dzieje Palmerina (*Palmerin de Oliva*, *Palmerin de Inglaterra*) i jego syna Primaleona oraz wspomnianego już Caballero Cifar.

Do elementów rycerskich dołączony i rozbudowany element religijny wydał w Hiszpanii *libros de caballerias a lo divino*. Autorami tych utworów byli mistycy XVI w. Jedną z najstarszych takich ksiąg była *Caballeria celestia* Jerónima Sanpedro, która ukazała się w 1554. Charakterystyczną ich cechą jest terminologia rycerska, stosowana do przeżyć religijnych.

W *Amadisie* w ks. IV widać wyraźne zapowiedzi literatury barokowej.

Bibliografia: *Biblioteca de Autores Españoles*, t. 40 *Libro de Caballerias (con un discurso preliminar y un catálogo razonado por Don Pascual de Gayangos)*, Madrid 1884; N. Thomas, *Spanish and Portuguese Romances of Chivalry*, Cambridge 1920; G. Diaz-Plaja, *Historia general de las literaturas hispanicas*, Barcelona 1949; G. Brennan, *The Literature of Spanish People*, Meridian Books, 1959; J. Camp, *La litterature espagnole*, Paris 1958; Angelo del Rio, *Historia literatury hiszpańskiej*, w. t., Warszawa 1970 i 1972; M. Strzałkowska, *Literatura hiszpańska [w:] Dzieje literatur europejskich*, t. 1, Warszawa 1977.

Stefania Ciesielska-Borkowska

THE METHODIST HYMNAL: zob. **THE BOOK OF COMMON PRAYER**
MSZAŁ RZYMSKI: zob. **THE BOOK OF COMMON PRAYER**

PER-EM-HRU: st. egip. „Księga wychodzenia na światło”, obecnie nazywana *Księgą umarłych*. Nazwa ta, być może, pochodzi od arabskiej nazwy papyrusów znajdowanych przy mumiach egipskich — *kitab al-mayyitum*. Prawdopodobnie po raz pierwszy użył jej Karl Lepsius w 1842, wydając niemieckie tłumaczenie *Księgi umarłych* pt. *Das Todtenbuch*. Tłumacząc ją na język francuski w 1882 r. Paul Pierret, kustosz muzeum w Luwrze, również użył tytułu *Le Livre des Morts*. W języku angielskim nazywa się ją *The Book of the Dead*.

Księga umarłych powstawała stopniowo przez tysiąclecia rozwoju religii egipskiej w związku z obrzędami pogrzebowymi najpierw faraona a później coraz to szerszych kręgów jego poddanych. Obrzędy te miały na celu zachowanie

ciała zmarłego i zapewnienie mu tą drogą zmartwychwstania, usprawiedliwienie go przed bogami i ich sądem i wreszcie utożsamienia go z Re lub Ozyrysem, królem świata umarłych. Służyły do tego celu obrzędy, modlitwy i zaklęcia.

Zapis najstarszych tekstów tego rodzaju nazywamy *Tekstami piramid* lub *Księgą piramid*, gdyż poszczególne formuły zwane „rozdziałami” wypisywano na zboczach piramid w okresie Tynickim i Starego Państwa (3100—2133 p.n.e.). Z tego okresu z czasów V dynastii pochodzi wydanie heliopolińskie *Księgi umarłych*.

W okresie Średniego Państwa (2133—1567 p.n.e.) *Księga piramid* weszła w skład *Księgi sarkofagów*, zawierającej także nowe teksty, wypisywane razem z dawnymi na ścianach sarkofagów i powijkach mumii. Powstała wówczas także *Księga dwóch dróg*, przedstawiająca topografię podziemnego świata umarłych i zawierająca zaklęcia, które pomagały duszy dotrzeć w pośmiertnej wędrówce do Ozyrysa.

W okresie Nowego Państwa (1567—1085 p.n.e.) za dynastii XVIII i XIX powstało tzw. wydanie tebańskie *Księgi umarłych* a za dynastii XX jeszcze jedna wersja tej księgi.

Ostatni i najpełniejszy tekst pochodzi z dynastii XXVI z czasów Późnego Egiptu i nazywa się wydaniem saickim. To właśnie wydanie przetłumaczył Paul Pierret. Liczy ono 165 rozdziałów.

Księga umarłych w redakcji saickiej zaczyna się hymnami do Re, władcy bogów i do Ozyrysa, który kiedyś zmartwychwstał i przez to stał się królem i sędzią umarłych. Dalej następuje rytuał zapewniający duchowi zmarłego wejście do podziemnego świata natychmiast po pogrzebaniu ciała i uwalniany ciało od Dziewięciu Robaków. Następujące zaklęcia miały dać zmarłemu możliwość wracania z zaświata do własnego grobowca, możliwość dostępu do bogów i podróżowania po niebie oraz prowadzenia w podziemiu życia podobnego do życia na ziemi.

Teksty dalszych rozdziałów miały udzielić mocy pokonywania złego węża Apopi oraz swobodnego i bezpiecznego poruszania się po całej krainie umarłych. Osobne rozdziały dotyczyły ceremonii „otwarcia ust”, aby zmarły mógł oddychać, jeść i pić, przywrócenia pamięci, ochrony przed różnymi potworami i demonami, żywiącymi się krwią i duszą zmarłego.

Dwa rozdziały uczyły go „transformacji”, t.j. zdolności przyjmowania dowolnej postaci boskiej i zwierzęcej.

W dalszym ciągu wędrówki pozagrobowej zmarły wchłaniał mądrość Thota, któremu przypisywano autorstwo *Księgi* i uzbrojony w nią w 125 rozdziale stawał przed sądem Ozyrysa w asyście 42 bogów-sędziów. Wygłaszał przed boskim trybunałem sławną z wysokiego poziomu etyki staroegipskiej „spowiedź negatywną”, tak określaną ponieważ składa się z formuł typu: „Nie postępowałem fałszywie wobec ludzi”, „Nie przywiodłem nikogo do choroby. Nie byłem przyczyną niczyjego placzu. Nie zabijałem, nie spowodowałem niczyjej śmierci” itd. Wówczas ważono jego serce w obecności 12 bogów, kładąc na drugiej szali Prawdę i usprawiedliwiony wchodził do Przybytku Dwóch Maat (tj. Prawdy i Sprawiedliwości), odpowiadając na pytania zadawane mu przez każdą część tego przybytku. Odpowiedziawszy poprawnie na pytania Thota dotyczące istoty Ozyrysa, mógł zapewnić sobie wieczne życie duszy.

Ostatnie rozdziały dotyczą 21 komnat Ozyrysa i ich magicznych własności oraz miejsca zmarłego w zaświatach.

Przytoczona historia *Księgi umarłych* i zarys jej treści, wskazują, że jedną zasadą kompozycyjną tego utworu była jedność tematyczna i docelowa, *Per-em-hru* dotyczyła życia po śmierci i miała na celu zapewnienie najkorzystniejszych warunków w owym życiu. Dlatego włączano w nią wszystko, co mogło służyć temu celowi — opisy oparte na wyobrażeniach, obrządku, modlitwy, zaklęcia i działania magiczne. Znajdują się w niej zarówno rzeczy uduchowione, jak i przyziemne, mądre, jak i naiwne, szczerze etyczne, jak i polegające na

znajomości techniki magicznej, skutecznej bez względu na wartość moralną zmarłego.

Przy tym wszystkim, *Księga umarłych* jest rzadkim w historii cywilizacji wyrazem zainteresowania życiem pozagrobowym. Wyraża wiarę w możliwość życia duszy po śmierci, zarówno poza ciałem, jak i w ciele pod warunkiem jego zachowania; wiarę w sąd boży oceniający wartość życia zmarłego na ziemi i wymierzający nagrodę lub karę; wiarę w możliwość uzyskania boskiej mądrości i mocy i utożsamienie się z bóstwem; wiarę wreszcie w istnienie podziemnej krainy umarłych, w której panuje Ozyrys, a w nocy przepływa w swej łodzi słoneczny Re, aby rankiem wynurzyć się i wpłynąć na niebo na wschodzie.

Przyjęty w czasach nowożytnych tytuł *Per-em-hru* — *Księga umarłych* — ostatnio wykazuje tendencję do przemiany w nazwę gatunkową. Świadczy o tym nazwanie *Tybetańską księgą umarłych* tłumaczenia tekstu dzieła z VIII w. n.e., które powstawało w sposób analogiczny do księgi egipskiej i służyło podobnym celom.

Bibliografia: A. Szczudłowska (red.) *Starożytny Egipt*, Warszawa 1976; J. Černý, *Religia starożytnego Egiptu*, Warszawa 1973; S. Morenz, *Bóg i człowiek w starożytnym Egipcie*, Warszawa 1972; W. H. Boulton, *Wieczność piramid i tragedia Pompei*, Warszawa 1962; E. Dąbrowski, (red.), *Religie świata*, Warszawa 1957; T. Andrzejewski, *Księga umarłych piastunki Kai*, Warszawa 1951; W. Szczępański, *Egipt*, Warszawa 1922; E. Budge, *The Book of the Dead*, London 1904; J. A. Świącicki, *Historia literatury powszechnej t. I. Literatura babilońsko-assyryjska i egipska*, Warszawa 1901; W. Y. Evans-Wentz, (red.), *The Tibetan Book of the Dead*, New York 1957.

Witold Ostrowski

Poprawki i uzupełnienia

ESPERPENTO: z powodów technicznych hasło Urszuli Asnyk w t. XXV z. 1 (48) pod tym tytułem uległo zniekształceniu. Wyraz ESPERPENTO nie ma wariantu EPERPENTO. W całym więc artykule należy czy-

tać wszędzie ESPERPENTO. Wyrazy pochodne brzmią: *esperpento*, *esperpentismo*, *esperpentizacja*.

Za przykrą pomyłkę przeprasza

Redakcja